

• دریافت ۹۶/۰۸/۱۵

• تأیید ۹۷/۱۱/۱۵

ترجمه و نقش آن در فرآیند نوگرایی و اصلاح طلبی عصر قاجار (از آغاز تا مشروطه: ۱۳۲۵ - ۱۲۱۰ق)

محمد خسروی شکیب*

جهانگیر خسروی شکیب**

چکیده

ترجمه در همه ادوار تاریخی نقش مهمی در انتقال دیدگاه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بین جوامع داشته است. ایران عصر قاجار نیز از این قاعده مستثنی نیست. با گسترش ارتباطات ایران و اروپا و نفوذ موج مدرنیته از غرب در این دوره، ضعف‌های کشور آشکار و جنبش ترجمه در جهت جلوگیری از عقب‌ماندگی کشور و دست‌یابی به پیشرفت‌های غرب آغاز گردید. همچنین ترجمه باعث ورود اندیشه‌های انتقادی و ترقی‌خواهانه شد. هدف این پژوهش بررسی و تحلیل نقش ترجمه در ایجاد تغییرات اجتماعی و شکل‌گیری روند نوگرایی در دوره قاجار است. در این راستا تلاش شده تا به روش توصیفی - تحلیلی و براساس مطالعات کتابخانه‌ای به این سؤالات پاسخ داده شود: نقش ترجمه در شکل‌گیری جنبش مشروطه چگونه بوده است؟ فعالیت‌های ترجمه در زمان پادشاهان قاجار چگونه بوده است؟ عوامل مؤثر در گسترش ترجمه چه بوده‌اند؟ ترجمه در عصر قاجار موجب انتقال افکار و عقاید انتقادی غرب به ایران شده و این تغییرات آرام آرام در ایجاد جنبش مشروطه مؤثر افتاد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فرآیند ترجمه برای جلوگیری از عقب‌ماندگی کشور در زمینه نظامی صورت گرفته ولی در ادامه، گسترش ترجمه آثار در موضوعات دیگر به تدریج ورود دیدگاه‌های انتقادی، اصلاحی و رشد آگاهی عمومی را به دنبال داشته است. این نوشته علاوه بر مباحث تئوری در باره ترجمه، پیشینه ترجمه در ایران و نقش آثار ترجمه شده در رواج نوگرایی، به نهاد ترجمه‌ای و خصوصیات آثار ترجمه شده در زمان هر یک از پادشاهان قاجار نیز پرداخته است.

کلید واژه‌ها:

دوره قاجار، ترجمه، نوگرایی، اندیشه‌های انتقادی.

*دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان؛ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک، (نویسنده مسئول)
m.khosravishakib@gmail.com

**دانشجوی دوره دکتری تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، اصفهان.
j.kh.shakib@gmail.com

مقدمه

اهمیت موضوع ترجمه در آنست که سرچشمه اندیشه‌ها که همه تغییرات و تحولات در پی آنها می‌آیند از ترجمه یا پژوهش و تألیف است. انتقال افکار و ایده‌ها از هر جامعه یا فرهنگی به جامعه یا فرهنگ دیگر از راه ترجمه است. ترجمه به خودی خود و بدون انگیزه و محرک لازم صورت نمی‌گیرد؛ بنابراین رویدادهای تاریخی هر دوره‌ای با ترجمه آن دوره ارتباط نزدیکی دارد. روند ترجمه در ایران با شروع سلسله قاجار گسترش چشمگیری داشته است. گسترش ارتباطات ایران و اروپا در زمان پادشاهان قاجار بیش از دوره گذشته بوده است و سبب آشنایی ایرانیان با توانایی و پیشرفت غرب و همچنین چاره‌اندیشی برخی سران قاجار برای جلوگیری از عقب ماندگی جامعه و تلاش در جهت اصلاح و پیشرفت شده است. بنابراین ترجمه نه تنها عملی زبانی بلکه امری فرهنگی و در جهت ارتباط میان فرهنگ‌ها است؛ به عبارت دیگر ترجمه همیشه هم زبان و هم فرهنگ را شامل می‌شود. زیرا این دو قابل تفکیک نیستند. در فرآیند ترجمه نه تنها دو زبان بلکه دو فرهنگ در تماس با هم قرار می‌گیرند از این لحاظ ترجمه نوعی ارتباط بین فرهنگی محسوب می‌شود (House, 2009: 11-12).

زبان در طول تاریخ بهترین وسیله برای بشر جهت بیان احساس، نیاز، تجارب و نگرش بوده است. زبان موجب شده که دانش، فرهنگ و سنن زمان برای جوامع و نسل‌های بعدی و همچنین برای ملت‌ها و نژادهای دیگر باقی بماند و از آنجا که همه انسان‌ها زبان و فرهنگ مشابهی ندارند، ضرورت ترجمه متون و آثار گوناگون آشکار می‌گردد. نمادهای فرهنگی موجود در هر جامعه‌ای تعیین می‌کنند که چطور افراد متون را درک و تفسیر نمایند. به عبارت دیگر متون نمودی از هنجارهای فرهنگی - اجتماعی یک جامعه هستند که در آن مردم رفتار خود و دیگران را تفسیر می‌کنند (Salehi, 2012: 76). هدف اولیه ترجمه ارتباط است و این عملی ساده نیست. ترجمه در واقع بررسی متن زبان خارجی با اهمیت داخلی است. ترجمه هیچگاه بدون مشکل، ارتباط برقرار نکرده است. زیرا مترجم می‌بایست تفاوت‌های زبانی و فرهنگی متن مبدأ را بررسی و با پس و پیش نمودن آنها مطابق با زبان مقصد آن را قابل دریافت برای زبان مقصد نماید (Lawrence, 2004: 468).

هدف این پژوهش بررسی ترجمه و مترجمان در هر دوره از پادشاهان قاجار در جهت تبیین تأثیرات آثار ترجمه شده این عصر بر روند نوخواهی فرهنگی - اجتماعی و شکل‌گیری جنبش مشروطه است.

طرح مسأله و فرضیه پژوهش

این نوشتار متکی به این سوال اصلی است که: نقش ترجمه در شکل‌گیری جنبش مشروطه چگونه بوده است؟ سؤالات فرعی در این رابطه عبارتند از:

- جایگاه، اهمیت و فعالیت ترجمه در دوره پادشاهان قاجار چگونه بوده است؟
- مترجمان و آثار ترجمه شده در زمان هر یک از شاهان قاجار چگونه در گسترش روند انتقادی و نخواستاری در کشور مؤثر بوده‌اند؟

در پاسخ به پرسش پژوهش می‌توان فرضیات را چنین عنوان کرد: ترجمه آثار خارجی در اوایل عصر قاجار با برنامه اصلاحی عباس میرزا در جهت تقویت نیروهای نظامی آغاز شده و به تدریج به موضوعات دیگر از جمله: آثار ادبی، علمی و تاریخی گسترش یافته است. در طول این سالیان افکار و ایده‌اندیشمندان غربی به وسیله ترجمه به دگراندیشان داخلی انتقال یافته و زمینه‌ای برای شکل‌گیری جنبش مشروطه در اواخر عصر قاجار شد. روند ترجمه در دوره مختلف حکومت پادشاهان قاجار یکسان نبوده است. در زمان فتحعلی شاه به سبب تلاش عباس میرزا، در زمان محمد شاه به سبب اعزام دانشجویان به خارج از کشور و در زمان ناصرالدین شاه به سبب تأسیس دارالترجمه ناصری و دارالفنون افزایش چشمگیری در فعالیت ترجمه‌ای صورت گرفت. اما امر ترجمه در زمان مظفردالدین شاه به خاطر حذف حمایت دولتی کاهش و به نهاد مدنی انتقال یافت و با آغاز مشروطه به موجب اوضاع سیاسی کشور و همچنین ورود رسانه آگاهی‌دهنده جایگزین، ترجمه کتاب کاهش چشمگیری داشته است. زمینه ترجمه در اوایل عصر قاجار بیشتر شامل منابع نظامی بوده است. ولی با گسترش افکار و اندیشه‌اندیشمندان و منتقدان غربی و تأثیرات انقلاب اروپائیان، زمینه ترجمه به موضوعات علمی، تاریخی و سیاسی و ادبی نیز کشیده شده است. آشنایی مترجمان و اندیشمندان ایرانی با دنیای غرب سبب انتخاب آثار انتقادی خاص و متناسب با نیاز و وضعیت ایران برای ترجمه شده است. رواج این آثار توسط مترجمان دگراندیش موجب بروز اندیشه جدید و مقایسه پادشاهان، وضعیت و رفاه در ایران با پادشاهان و اوضاع کشور دیگر شده است و در نهایت اعتراضات و تحرکاتی را در راستای جنبش مشروطه سبب شده است. به عبارت دیگر آثار ترجمه شده با ایجاد ارتباط بین دو فرهنگ، زمینه تغییرات ایدئولوژیکی را فراهم آورده است.

این تحقیق از نظر ماهیت و روش کار یک تحقیق تاریخی است که اطلاعات مربوط به آن به روش کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است. این مقاله به شیوه توصیفی - تحلیلی به نگارش در

آمده است و ضمن شرح فعالیت پیرامون ترجمه در عصر قاجار، پیامد ترجمه این عصر را نیز تجزیه و تحلیل می‌نماید.

پیشینه، اهمیت و ضرورت تحقیق

در زمینه نقش دیدگاه و تفکرات غربی در گسترش نوگرایی و تحولات ساختاری و سیاسی در ایران آثار مختلفی به شکل کتاب و مقاله منتشر شده‌است. اما در این آثار به عوامل یا وسایل انتقال تفکرات و دیدگاه مدرنیته از غرب به ایران کمتر پرداخته شده‌است. در برخی آثار از ترجمه به عنوان پل ارتباطی میان فرهنگ و عقاید سخن به میان آمده‌است. آثار پژوهشگرانی همچون: سید محمد محیط طباطبایی (سیر ترجمه در ایران) و همچنین اثر ارزشمند و مورد استفاده عبدالحسین آذرنگ (تاریخ ترجمه در ایران) از این جمله‌اند. همچنین مقالات: جلال سخنور (نگاهی به ترجمه در ایران معاصر) و محسن ناجی نظرآبادی (سیر ترجمه در ایران و معرفی کتاب) به موضوع ترجمه در ایران پرداخته‌اند. هر یک از این آثار به وجهی خاص یا از نگاهی خاص به بررسی‌ای کلی از موضوع ترجمه پرداخته‌اند. اما پژوهش حاضر به گونه‌ای عمیق‌تر و با جزئیات بیشتر به موضوع انتخاب ترجمه و نقش آثار ترجمه شده در شکل‌گیری روند نوگرایی و اصلاح‌طلبی در ایران در مقطع زمانی خاص پرداخته‌است.

از آنجا که ترجمه به عنوان پل ارتباطی بین فرهنگ و واسطه انتقال دیدگاه روشنگری و نوگرایی همواره در طول تاریخ مورد توجه و دارای اهمیت ویژه بوده‌است و گسترش آن در دوره قاجار در میزان آگاهی برخی سران حکومت، طبقه متوسط روشنفکر و پیشرفت کشور و جلوگیری از عقب‌ماندگی بیشتر آن مؤثر افتاده‌است، لازم دیده شد با تحلیل جزئیات تاریخی تأثیرات ترجمه، در مقطع زمانی شروع عصر قاجار تا انقلاب مشروطه هم در جهت تشریح شرایط گذشته و انتخاب آگاهانه مترجمین و هم در جهت نمایاندن مزایا و قدرت ترجمه و پیامد آن قدمی هر چند کوچک برداشته شود.

۱. پیشینه ترجمه در ایران

تاریخ ترجمه در ایران به دوره هخامنشیان بر می‌گردد که سنگ نبشته‌ها به زبان‌های دیگر نیز ترجمه می‌کرده‌اند. کتیبه‌های هخامنشی معمولاً به سه زبان: اکدی، فارسی باستان و ایلامی نوشته شده‌اند. زیرا وسعت امپراتوری هخامنشیان (۳۲۱-۵۵۹ قبل از میلاد) و ارتباطات با سرزمین و فرهنگ دیگر به گونه‌ای بوده که ترجمه از زبان‌های دیگر امری ضروری می‌نموده‌است.

به طور کلی در ایران سه دوره اصلی ترجمه شکل گرفته است: نخستین دوره عمده در ترجمه مربوط به عهد ساسانیان است که مخصوصاً با تأسیس مرکز آموزشی جندی شاپور رونق گرفت. در دوره ساسانیان در مراکز علمی مانند: سلوکیه، تیسفون و جندی شاپور آثار زیادی در زمینه مختلف به پهلوی ترجمه شد. دومین دوره در اواخر قرن دوم هجری همزمان با تأسیس بیت‌الحکمه بود و این مرکز موجب شکوفایی در ترجمه شد. توضیح آنکه از زمان عباسیان توجه به علم و دانش افزایش یافت. در زمان خلافت منصور عباسی و هارون الرشید نیز ترجمه صورت گرفت. ولی اوج آن در زمان خلافت مأمون عباسی بود که گروهی از مترجمان برجسته را در بیت‌الحکمه گرد آوردند و تحت ریاست یوحنا ماسویه به امر ترجمه کتب یونانی و رومی پرداختند. بدین ترتیب با گرد هم آمدن مترجمانی از فرهنگ متفاوت میراث فرهنگی کانون‌های علمی مهم آن زمان به جهان اسلام انتقال داده شد. موضوع ترجمه اسلامی ابتدا کیمیا و طب بوده و در ادامه نیز ترجمه موضوعات علوم طبیعی، مابعدالطبیعه و علوم دینی اضافه شده است (حسین طلائی، نجفیان، ۱۳۹۰: ۳-۴).

در دوره صفوی هر چند که رابطه سیاسی و اقتصادی بین ایران و اروپا برقرار بوده و اثرات نهضت علمی و ادبی غرب کم و بیش به دولتمردان ایران رسیده بود، ولی به اهمیت ترجمه توجهی نشده و یا لزوم آن احساس نمی‌شد. بنابراین کسی درصدد ترجمه کتاب از زبان‌های خارجی به فارسی بر نیامد. هر چند در مناطق جنوب ایران زبان پرتغالی توسط عده‌ای از جمعیت‌های محلی استفاده می‌شد ولی اقدامی برای ترجمه از زبان پرتغالی به فارسی صورت نگرفت. از طرفی به سبب رفت و آمد سیاحان، تجار و مسافران خارجی در آب‌های جنوبی، نیاز به یادگیری فارسی و ترجمه آن احساس می‌شد. به همین سبب میزان آشنایی خارجیان به زبان فارسی بیش‌تر از آشنایی فارسی‌زبانان به زبان‌های خارجی بوده است (محیط طباطبایی، ۱۳۴۶: ۲۳۲).

سومین نهضت ترجمه در ایران در پی اوضاع سیاسی کشور در دوره قاجار مخصوصاً با شکست ایران از روس آغاز شد. گسترده‌گی روابط خارجی و ورود ایران در عرصه روابط منطقه‌ای و جهانی در اوایل دوره قاجار سبب توجه اصلاح‌گران ایرانی به لزوم تحول در زمینه سیاسی، اجتماعی و علمی شد. در راستای همین دیدگاه و سیاست بوده که ترجمه از متون و کتاب‌های خارجی به فارسی آغاز گردید و هدف آنها جبران عقب‌ماندگی اجتماعی، فرهنگی و آموزشی ایران نسبت به غرب بود.

۲. زمینه پیدایش نهضت سوم در ترجمه

اعتقاد به ضرورت اندیشه انتقادی یکی از میراث مدرنیته است و به عصر روشنگری باز می‌گردد. در سده هجدهم میلادی عده‌ای از دانشمندان غربی با انتقاد از وضع موجود و اندیشه‌ها، گفت‌وگوهای مدرن را طرح نمودند و با نقد و داوری، تفکر ساختارهای روشنفکرانه را شکل دادند. در این زمان اندیشه انتقادی و روش نقادانه در تفکر فلسفی نیز نمایان شد. به تدریج روش نقادی و دیدگاه موج مدرنیته از اروپا به کشورهای دیگر نیز انتقال یافت.

سلسله قاجار (۱۳۴۴-۱۲۰۹ ق. / ۱۹۲۵-۱۷۹۴ م.) که چند سالی پس از انقلاب فرانسه (۱۷۸۹ م.) در سال‌های پایانی قرن هیجده آغاز شد، در طول سده نوزده میلادی همزمان با رویدادهایی مهم در تحولات و پیشرفت جهان غرب بود و در دو دهه اول قرن بیستم نیز جنگ جهانی اول (۱۸-۱۹۱۴ م.) و انقلاب روسیه (۱۹۱۷ م.) را تجربه کرد و این به معنای شروع و گسترش موج‌های مدرنیته بویژه پس از انقلاب صنعتی، از جهان غرب و انتشار آن در سراسر جهان بود. دیدگاه مدرن، شکل‌گیری پدیده و نهادهای مدرن، اندیشه و تحولات جدید در کشور را به دنبال داشت که ایران نیز از آن تأثیر پذیرفت. برخی از تأثیرات مدرنیته بر ایران عصر قاجار عبارتند از: تغییر در ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایران؛ تغییر در جهان بینی و نگرش برخی شهرنشینان تحصیل کرده، نخبگان و افراد با نفوذ در جامعه؛ تغییر در انتظارات طبقه متوسط؛ برانگیخته شدن جنبش قانون‌خواهی و مشروطه‌طلبی؛ و در پایان سقوط قاجار و روی کار آمدن حکومتی که روند مدرنیته را شتاب بخشید و اینها همه متأثر از نقش ترجمه آثار خارجی بوده است (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۲۱۷).

هر چند که ایران با روی کار آمدن سلسله قاجار به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی خود با قدرت‌های بزرگ و قدرتمندی همانند انگلیس، روسیه و فرانسه ارتباط وسیعی پیدا کرد، ولی در همان حد جامعه سنتی خود باقی ماند. با رویارویی ایران و روسیه و شکست سپاه ایران، برخی حکام ایرانی در جهت یافتن علل عقب‌ماندگی ایران متوجه پیشرفت غرب شده و درصدد یافتن راهی برای تقویت اوضاع ارتش بودند و اینچنین آغاز جنبش سوم ترجمه را رقم زدند. ترجمه ابتدا از آثار مربوط به اقدامات امپراتورانی همانند ناپلئون و پترکبیر که در آن زمان قدرت‌های مهمی بودند، شروع شد (حسین طلائی، نجفیان، ۱۳۹۰: ۶).

توجه مترجمان به آثار و نگرش تمدن و تفکر غرب در این دوره، طی مسافرت تجار، شاهان قاجار و دیگر دولت‌مردان به اروپا، رفت و آمدهای هیأت اروپایی به ایران و همچنین نمایان شدن نیازهای سیاسی، اداری و فرهنگی کشور در زمینه نظامی، علمی و جغرافیایی شروع و سبب

شد تا کتاب‌هایی از انگلیسی، فرانسوی، روسی و ترکی به فارسی ترجمه شود. عباس میرزا و وزیرش قائم مقام فراهانی از پیشگامانی بوده‌اند که در این زمینه بسیار مؤثر بودند. تعداد قابل توجهی از کتب این دوره به واسطهٔ ارتباطات بیشتر با محدودهٔ ترک‌زبانان از ترکی عثمانی به فارسی ترجمه شد (ناجی، ۱۳۸۰: ۱۰۷).

پس از شکست ایران از روس، سران ایران به این فکر افتادند که باید کشور به تجهیزات تهدیدکنندگان مجهز شود. از بین جنبه مدرنیته غرب، عقب‌ماندگی کشور در جنبه نظامی عمیقاً حس شد. بنابراین ابتدا تلاش زیادی صرف ارتش و تقویت بنیهٔ نظامی شد. از آنجا که در آن زمان از لوازم مدرن شدن، انتقال اندیشه‌ها، نگرش و دیدگاه مدرن بود، مناسب‌ترین روش آن ترجمه از زبان‌های غربی به فارسی در نظر گرفته شد. بنابراین ترجمه علوم و فنون نظامی مورد توجه قرار گرفت و با اهمیت یافتن ضرورت ترجمه، ترجمه از کتب نظامی به موضوع دیگر نیز گسترش یافت و بدین ترتیب جنبش ترجمه در عصر قاجار که بر اثر نیازی جدی و محسوس ایجاد شده بود، به انتشار بی سابقهٔ آثار انجامید و راه ورود مدرنیته به کشور را هموار نمود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۹۴: ۲۱۸).

۳. عباس میرزا و ترجمه (۴۹-۱۲۰۳ ق)

نخستین جرقه ترجمه سازمان یافته را منصوب به زمان فتحعلی شاه (۵۰-۱۲۱۲ق) می‌دانند هنگامی که نامه‌ای فرانسوی از سوی ناپلئون به دربار رسید اما کسی نبود که بتواند متن فرانسوی را بخواند و به ناچار نامه به بغداد فرستاده شد تا به فارسی ترجمه گردد. تا قبل از اینکه عباس میرزا افرادی را برای تحصیل به انگلیس بفرستد، به ندرت کسی در ایران انگلیسی می‌دانست (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۲۱۸).

عباس میرزا که پس از شکست ایران از روس در پی ایجاد ارتش منظم بود، در نخستین برنامهٔ نوسازی خود برای کسب جنگ افزارهای غربی، فراگیری شیوه رزم و دفاع به سبک اروپایی تلاش کرد. از این زمان، حرکتی برای ترجمه از منابع خارجی به صورت سازمان یافته و دولتی با هدف مشخص آغاز شد. او و همچنین مشاورانش به اهمیت منابع فرهنگی و ترجمه آنها به فارسی پی برده بودند. بنابراین «ادارهٔ ترجمه» تأسیس نمود تا نظامنامه‌ها و مقررات مهندسی و نظامی لازم برای تقویت ساختار ارتش ترجمه شود. او برای تأمین نیروی این نهاد نخستین گروه از دانشجویان ایرانی را به اروپا اعزام کرد (آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۶۸).

با گسترش روابط ایران و فرانسه در دوره ناپلئون، با توجه به سیاست‌ها و در برابر روسیه و انگلیس، عباس میرزا تربیتی اتخاذ نمود تا تعدادی کارشناس فرانسوی در زمینه مختلف نظامی به ارتش ایران آموزش و مشاوره دادند. در این زمان مطالبی درباره ارتش و مقررات نظامی از فرانسه به فارسی ترجمه شد. هدف، آشنایی با روش‌ها و اطلاعات جدید و بازسازی ساختار نظامی ارتش بود. با گذر زمان و با توجه به سیاست عباس میرزا و همکاری‌اش درباره مدرن کردن ایران، ترجمه از آثاری با موضوعات دیگر توسعه یافت.

منابع ترجمه شده به فارسی در دوره عباس میرزا دو دسته هستند: ابتدا آثاری که با دستور مستقیم وی به فارسی ترجمه شدند؛ دوم آثاری که برخی ایرانیان تحصیل کرده در خارج به فارسی ترجمه کردند. دسته دوم کسانی بودند که توسط عباس میرزا اعزام شده بودند و در بازگشت، از تخصص آنها زیر نظر عباس میرزا استفاده شد. آثار دسته دوم، سرآغاز نهضت سوم ترجمه در ایران هستند. در زمان عباس میرزا پانزده نفر برای آموختن زبان خارجی و تحصیل در رشته چون: پزشکی، ریاضی، علوم طبیعی، علوم نظامی، مهندسی، نقاشی به انگلستان فرستاده شدند که پیشگامان ترجمه جدید در ایران هستند (جدول شماره ۱). برخی از این افراد عبارتند از: حاجی میرزا بابای افشار - پزشکی / میرزا سیدجعفر تبریزی - مهندسی / میرزا صالح شیرازی - فن چاپ / میرزا رضای تبریزی - مهندسی (پرتوی مقدم، ۱۳۶۳: ۲۲۱). همچنان که اشاره شد، ترجمه آثاری از کشورهای انگلیس و فرانسه با ساختار اجتماعی و سیاسی خاص و مقایسه آن جوامع با ایران سبب شکل‌گیری تفکرات و دیدگاه انتقادی در میان مترجمان و انتقال آن به طبقه متوسط شد.

جدول شماره ۱

پادشاه	دوره زمانی (ق.)	برخی مترجمان اصلی
فتحعلی شاه	۱۲۵۰-۱۲۱۲	حاجی میرزا بابای افشار - میرزا جعفر تبریزی - میرزا صالح شیرازی - میرزا رضای تبریزی - محمد رضی تبریزی
محمد شاه	۱۲۶۴-۱۲۵۰	میرزا عبداللطیف تسوجی تبریزی - سروش اصفهانی - میرزا محمد جعفر ادیب شیرازی -
ناصرالدین شاه	۱۳۱۳-۱۲۶۴	محمد حسن خان اعتمادالسلطنه - محمد حسین خان فروغی - آوانس خان - ماردروس خان ارمنی - میرزا عبدالرحیم طالبوف - میرزا حبیب اصفهانی
مظفردالدین شاه	۱۳۲۴-۱۳۱۳	علیقلی خان سردار اسعد بختیاری - ابولقاسم خان قراگوزلو - خلیل خان سقفی - عبدالحسین میرزا قاجار - یوسف اعتصامی - حبیب هویدا

۱.۳. آثار ترجمه شده در دوره عباس میرزا

اولین و دومین اثر ترجمه شده به فارسی *بدایع الهندسه در لوح حلزون* و *بیانیه کنوانسیون ملی* خطاب به ملت فرانسه هستند. پس از گام نخست که ترجمه مطالب مختلف نظامی، تجهیزات نظامی، فن جنگ، آئین نامه نظامی و مطالبی مشابه بود، ترجمه کتاب نیز در برنامه نوسازی عباس میرزا قرار گرفت. نخستین کتابها از ترکی به فارسی در زمان جوانی عباس میرزا با کتاب *حوادث نامه* درباره جنگ ناپلئون با روسیه و اتریش توسط محمد رضی تبریزی شروع شد. (۱۲۲۲ق.) چون در آن زمان فقط مترجمان ترکی و فارسی در دستگاه او بودند.

نخستین کتابهای ترجمه شده به فارسی، نظامی و نشان از اولویت آن بود. در ادامه، ترجمه به زمینه دیگری مثل: بهداشت، تاریخ، جغرافیا و زندگی شخصیتها و شاهان و سرداران کشیده شد. آثاری مثل *تاریخ تنزل و خرابی دولت روم* (۱۲۴۷ ق)؛ *تاریخ اسکندر*؛ و *شارل دوازدهم* از جمله ترجمه انجام شده در این زمان هستند. *رساله تعلیم نامه در عمل آبله زدن*، اولین ترجمه از متون پزشکی و بهداشتی بود (جدول شماره ۲). انتخاب آگاهانه این آثار و ترجمه آنها برای طبقه متوسط، موجب ایجاد جرقه از علل پیشرفت غرب و انجام مقایسه میان حکام ایران و غرب می شد.

متن فارسی ترجمه این دوره مورد تأیید صاحب نظران بوده و آنها را پخته و استوار دانسته اند. عصر عباس میرزا را «رنسانس ترجمه در ایران» نامیده اند. هدف در این دوره دستیابی ایرانیان به فناوری جهان غرب بوده است. میرزا عیسی فراهانی و پسرش میرزا ابوالقاسم فراهانی نیز در اجرای سیاستهای دربار عباس میرزا نقش پررنگی داشته اند. در این دوره، هزینه ترجمه و چاپ از بودجه دولتی بوده و چاپ و نشر خصوصی و قشر کتاب خوان در دوره عباس میرزا هنوز شکل نگرفته بودند؛ بنابراین شمارگان معدود بوده است (دسترنجی، ۱۳۸۳: ۲۳۱-۲۲۷).

جدول شماره ۲

پادشاه	دوره زمانی (ق.)	هدف از ترجمه	زبان مسلط در ترجمه ها	هزینه ترجمه	موضوع مسلط در ترجمه ها	اثر مسلط در ترجمه ها
فتحعلی شاه (عباس میرزا)	۱۲۵۰-۱۲۱۲	بازسازی نظام ارتش	ترکی	دولتی	نظامی / تاریخی	آیین نامه / نظامنامه / کتاب
محمد شاه	۱۲۶۴-۱۲۵۰	صنعتی کردن کشور	فرانسوی	دولتی	تاریخی	روزنامه / کتاب
ناصرالدین شاه	۱۳۱۳-۱۲۶۴	مدرن کردن کشور	انگلیسی	دولتی / خصوصی	علمی / فنی / سرگرمی	کتاب / مقاله / مجله
مظفردالدین شاه	۱۳۳۴-۱۳۱۳	ترویج علم و نگرش علمی	فرانسوی	دولتی / مردمی	سیاسی / فنی	نمایش / مجله / روزنامه

۴. ترجمه در عصر محمد شاه قاجار (۶۵-۱۲۵۰ ق)

با جانشینی محمد شاه به جای فتحعلیشاه روند ترجمه ادامه یافت. وزیر محمد شاه بعد از قتل میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، حاج میرزا آقاسی بود. او به کسب دانش و فرهنگ غرب علاقه داشت. از جمله کاروی در این زمینه آن بود که فهرستی کتاب به سفیر ایران در فرانسه داد تا اصل کتاب‌ها را برای ترجمه به ایران ارسال کند. در بین آنها دو دایره المعارف و چند لغتنامه تخصصی و آثاری در حوزه ذوب فلز، نقشه برداری، کشتی‌سازی وجود داشته است. علاوه بر اینها تعدادی ابزار نیز سفارش داده شده بود. در این دوره هدف از ترجمه آثار، حرکت در راستای صنعتی شدن کشور بود. مقامات ایرانی در امر صنعتی کردن کشور موفق نشدند ولی تعدادی دانشجو به خارج اعزام شدند. اینها که در دوره محمدشاه تحصیل کرده و تربیت شده بودند، در عصر ناصری از رجال بلند پایه کشور شدند. افرادی همانند: میرزا حسین خان سپهسالار (صدر اعظم)، میرزا یحیی خان مشیرالدوله (وزیر)، میرزا ملکم خان ناظم الدوله (مترجم و روزنامه‌نگار) از آن گروه بودند (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۲۳۶-۲۳۵).

۱.۴. آثار ترجمه شده در دوره محمد شاه

فهرست منابع ترجمه شده در دوره محمدشاه نشان می‌دهد که ترجمه دولتی این دوره در ادامه سیاست ترجمه عباس میرزا بوده و ترجمه در موضوعات مورد نظر دولت و انتشار آن با هزینه دولتی صورت می‌گرفته است. برخی آثار ترجمه شده این دوره عبارتند از: *احوال چین*، ترجمه مشترک ادوارد برجیس و میرزا صادق؛ *رساله قورخانه* (با موضوع نظامی) توسط محمد باقر تبریزی؛ *شرح بلدان چین* (در جغرافیا) ترجمه محمد حسین قاجار از فرانسوی به فارسی؛ *تاریخ اسکندر و شارل دوازدهم*، از فرانسوی به فارسی توسط ژول ریشار یا رضا مهندس باشی فرانسوی؛ *اکنونومی پلتیک* (در آداب مملکت داری) از فرانسوی به فارسی اثر سیسموندی، ترجمه ژول ریشار فرانسوی؛ *صواعق النظام* از انگلیسی به فارسی، ترجمه ژول ریشار فرانسوی (در شناخت و ساخت توپ) (همان: ۲۳۷).

ضرورت انتشار مطالب به نثر برای مخاطبان گسترده، با انتشار نخستین روزنامه فارسی در دوره محمد شاه نمایان شد (همان: ۲۴۱)، (جدول شماره ۳)، (سخنور، ۱۳۷۱: ۱۱۹). محتوای آثار ترجمه شده، همگی در جهت رفع نیازمندی کشور صورت می‌گرفت. ولی به سبب ذات ترجمه به طور ضمنی و به تدریج مقایسه فرهنگی و ارزشی میان ایران و سایر کشورها نیز در ذهن خوانندگان آثار ترجمه شده شکل می‌گرفت.

جدول شماره ۳

عوامل یا افراد مؤثر در تعداد یا پیشرفت ترجمه	دوره زمانی (ق.)	پادشاه
عباس میرزا / اعزام محصلان به اروپا / فن چاپ / میرزا ابولقاسم فراهانی	۱۲۵۰-۱۲۱۲	فتحعلی شاه
علاقه به صنعتی شدن کشور / انتشار مطالب با نثر ساده	۱۲۶۴-۱۲۵۰	محمد شاه
حمایت و علاقه شاه به مطالعه / امیرکبیر / دارالفنون / دارالترجمه ناصری / اعتماد السلطنه	۱۳۱۳-۱۲۶۴	ناصرالدین شاه
نهادهای مدنی در ترجمه / تأسیس مدارس عالی	۱۳۲۴-۱۳۱۳	مظفردالدین شاه

۵. عوامل مؤثر در گسترش ترجمه در دوره ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ق.)

در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه، ترجمه دستخوش چندین تحول شد. چند عامل در ایجاد این تحولات و افزایش میزان ترجمه در این دوره تأثیر داشته است (جدول شماره ۳). دوره ناصری پربرترین دوره ترجمه در عصر قاجار است و تلاش زیادی در جهت بهبود روند ترجمه صورت گرفته است. یکی از عوامل مهم و مؤثر در گسترش ترجمه در این دوره آن بود که دارالترجمه ناصری تحت نظارت شاه ایجاد و گروهی از مترجمان با هدف ترجمه کتاب و روزنامه‌ها به زبان فارسی در دارالترجمه گرد هم آمدند و کار ترجمه را به شکل نظامندتری سرعت دادند. دامنه این ترجمه گسترده و بیشتر در موضوعات علوم، تاریخ، سفرنامه، سیاحتنامه، جغرافیا و ادبیات بوده است. مقالات انتخاب شده برای ترجمه در آن زمان نیز بیشتر از روزنامه، مخصوصاً روزنامه عثمانی و روسی بوده است (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۲۴۵).

۱.۵. دارالفنون

تلاش‌های انجام شده در حوزه ترجمه در پنج دهه اول عصر قاجار همچون: همکاری معلمان و مهندسان و افسران، دایر شدن مدارس و مؤسسات جدید آموزشی، تأسیس چاپخانه، اعزام محصلان و ترجمه کتاب‌ها به فارسی، زمینه را برای تأسیس دارالفنون ایجاد نموده است؛ به عبارتی تصمیم‌گیران، نیازها و عقب‌ماندگی کشور را با ترجمه آثار مختلف کاهش می‌دادند و از آنجا که کمبود افراد تحصیل کرده و آشنا به علوم جدید در کشور نیز از ضروریات محسوس بود، بر آن شدند به جای اعزام دانشجو به خارج از کشور در داخل ایران مرکز آموزشی با تدریس معلمان خارجی راه اندازی کنند. تأسیس نخستین مدرسه آموزش عالی و تخصصی با تلاش

میرزا تقی خان امیرکبیر (۱۲۶۸-۱۲۲۰ ق) صورت گرفت. تأسیس دارالفنون یکی از مؤثرترین عوامل ترویج زبان فرانسه و فرهنگ غربی و اندیشه نوگرایی در ایران شد. فضای تاریخی قرن نوزدهم، زمان شکوفایی انقلاب‌ها در اروپا بود و انعکاس مسائل و تحولات اجتماعی از راه ترجمه وارد ایران شده و مردم نیز بتدریج با آن تحولات آشنا شدند. اندیشمندانی که به علل گوناگون با جوامع اروپایی در ارتباط بوده و با ساختار سیاسی و اجتماعی آنها آشنایی داشتند، کوشیدند تا جنبه گوناگون تغییرات فکری، فلسفی و اجتماعی غرب را در قالب ترجمه به جامعه ایران منتقل نمایند (احمدزاده، ۱۳۹۳: ۴۰-۲۸).

امیرکبیر، مسیو جان داود ارمنی را به اتریش فرستاد تا عده‌ای استاد برای تدریس انتخاب کند. او هفت استاد در رشته پیاده نظام، توپخانه، سواره نظام، معدن‌شناسی، پزشکی و جراحی، داروسازی و مهندسی به ایران آورد. در همان زمان محصلان فارغ‌التحصیل شده از خارج نیز ترجمه انجام دادند که نخستین منابع علمی جدید در زبان فارسی شدند. زبان اصلی تدریس در دارالفنون فرانسوی بوده و زبان‌های انگلیسی، رومی و عربی نیز تدریس می‌شده است. استفاده و ترجمه از زبان روسی در دارالفنون به سبب وضعیت روابط ایران و روسیه به اندازه زبان‌های انگلیسی و فرانسوی نبوده است. زبان انگلیسی که پس از عباس میرزا کمتر در ترجمه استفاده می‌شد، در این دوره رواج یافت. جرج گرژن در سفرش به ایران در ۱۳۰۷ ق. تعداد شاگردان دارالفنون را ۳۸۷ تن شامل ۴۵ تن مشغول آموختن فرانسوی - ۳۷ تن انگلیسی - و ۱۰ تن روسی گزارش می‌کند (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۲۴۹-۲۴۸). همه این افراد با فراگیری زبان‌های خارجه با کار ترجمه آشنا و روند انتقال ارزش‌ها و افکار جدید را سرعت بخشیدند.

در ابتدای کار مدرسه دارالفنون، چند مترجم، درس گفتارهای استادان را برای دانشجویان ترجمه کردند که برخی از آنان عبارتند از: میرزاملکم خان، میرزا محسن خان، میرزا زکی خان علی آبادی، میرزا محمد حسین افشار، میرزا آقا تبریزی، مسیو ریشار فرانسوی، جان داود خان ارمنی، میرزا ابراهیم، میرزا محبعلی خان یکانلو. نخستین کتاب که در دارالفنون ترجمه و در چاپخانه همانجا به شیوه چاپ سنگی در ۱۲۷۰ ق. منتشر شد، *تشریح بدن انسان*، نوشته دکتر یاکوب ادوارد پولاک اتریشی بود. برخی کتاب‌های بعدی شامل این موارد بودند: *اسباب التدیویه* (با موضوع داروشناسی) ترجمه تقی بروجردی، *جراحی و درس‌های کلینیک (پزشکی)* ترجمه خلیل ثقفی، کتابی در علم تسطیح تصویری اجسام (ریاضی) ترجمه عبدالغفار نجم الدوله، *رساله زمان و مکان* (علمی) ترجمه خلیل ثقفی، کتابی در تاکتیک نظامی از میرزا ملکم

خان(همان:۲۴۹). محتوای این آثار ترجمه‌ای به نوعی در تضاد با افکار و سنن گذشته و فضای حاکم بر کشور بود و در نتیجه مروج افکار و اندیشه نوگرایانه در زمینه طب، نظامی و غیره شد. برخی منابع ترجمه شده دیگر که به دستور امیرکبیر ترجمه گشت، از این قرارند: حقوق ملل نخستین - کتابی در زمینه حقوق بین الملل توسط میرزا محبعلی یکانلو، جهان‌نمای جدید در زمینه جغرافیای تاریخی، سیاسی و اقتصادی جهان، ترجمه جان داود خان ارمنی. علاوه بر این‌ها کتاب‌هایی در زمینه اسامی مخترعین، شرح اختراع آنها، صرفه جویی در مخارج دولتی و فضایی فرانسه نیز ترجمه شد. امیرکبیر در زمان صدارتش دستور داد کتاب مورد نظرش را از خارج برای ترجمه خریداری نمایند. با دستور او در سال ۱۲۶۵ ق. تعداد ۲۹۳ کتاب و ۳۳۳ نقشه جغرافیایی از فرانسه خریداری شد. کتاب بیشتر در زمینه‌های علمی و فنی بود. او به جنبه مختلف و مرتبط با برنامه توسعه توجه داشت و به هر کس که کتابی به فارسی ترجمه می‌کرد، پاداش می‌داد(همان:۲۵۷).

دارالفنون که نخستین نهاد آموزشی با هدف اصلی در ترجمه بود، چندین تأثیر اساسی بر جای نهاد؛ از جمله: گسترش و بهبود ترجمه شفاهی، تأثیر بر تهیه، ترجمه و تدوین درسیه‌ها، تأثیر بر رواج ساده نویسی نثر فارسی؛ زیرا در آن زمان ترجمه کاربردی و سریع با توجه به نیاز کشور، ضرورت داشت. دیگر آنکه برخی دانشجویان این مدرسه مترجمان وزارت خارجه و سفارتخانه خارجی شدند و یا با نهادهای دولتی و روزنامه‌ها همکاری داشتند. برخی از این دانشجویان فارغ‌التحصیل نیز برای ادامه تحصیل به خارج رفتند و نسلی را تشکیل دادند که در تربیت نویسندگان و مترجمان عصر مشروطیت مؤثر بودند(کیانفر، ۱۳۷۳: ۲۵۸).

۲.۵. دارالترجمه ناصری

یکی دیگر از تأثیرگذارترین نهادها در تاریخ ترجمه ایران دارالترجمه ناصری است. مدیریت دارالترجمه با اعتماد السلطنه و سپس محمد حسین خان ادیب پدر محمد علی فروغی بود. وظایف دارالترجمه ناصری شامل موارد زیر بوده است: ترجمه کتاب به فارسی برای شاه و درباریان جهت مطالعه، ترجمه کتاب‌های مورد توجه اعتماد السلطنه با توجه به سلیقه شاه، ترجمه مقاله‌های منتشر شده در روزنامه و مجلات اروپایی برای مطالعه شاه و سران دولت. برخی از مترجمان این نهاد و زبان ترجمه‌شان عبارتند از: مسیو ریشار خان یا میرزا رضا خان ترجمه از فرانسوی و انگلیسی به فارسی، میرزا ماردروس خان ترجمه از روسی و انگلیسی، میرزا محمد

حسین فروغی ترجمه از فرانسوی و عربی، عارف خان از ترکی عثمانی، آقا سید حسین شیرازی ترجمه از هندی و میرزا محمد حسن خان اعتماد السلطنه از فرانسوی. ترجمه مقالات برگرفته از روزنامه‌ها و مجلات اروپایی تأثیر فراوانی در گسترش دیدگاه‌های اصلاحی در میان رجال درباری داشته است. ولی از آنجا که موضوعات ترجمه دولتی بود، در انتخاب موضوع، محدودیت‌هایی اعمال می‌شد.

فهرست آثار ترجمه به فارسی نشان می‌دهد که در این دوره ترجمه در زمینه کاملاً خاص و مورد پسند شاه و نزدیکان بوده است. سه سال قبل از قتل ناصرالدین شاه در گزارش اعتماد السلطنه مربوط به سال ۱۳۱۰ ق. ترجمه بیش از هزار عنوان کتاب و مقاله در دارالترجمه ذکر شده است. دارالترجمه در زمان ناصرالدین شاه با فعالیت و سیاست شاه هماهنگی داشته اما پس از قتل او این نهاد غیرفعال و بعدها نیز علاقه اندک مظفرالدین شاه به خواندن و تحولات سیاسی کشور اجازه فعالیت نداده است. در آن ایام جامعه ایران در شرف جنبش مشروطه خواهی بوده و گرایش عمومی به مطبوعات به جای کتاب از عوامل مؤثر در پایان کار دارالترجمه بوده است.

معروفترین اشخاص دارالترجمه به شرح زیر است: ۱- اعتماد السلطنه که از پرکارترین مترجمان عصر قاجار است. ترجمه او از نمونه خوب عصر قاجار است. او از پیشگامان ساده نویسی در نثر است و بر ترجمه نظارت داشته است. ۲- محمدحسین خان فروغی شخصی چند وجهی و آشنا به ادب فارسی، عربی و فرانسوی بوده است. او بعد از اعتماد السلطنه رئیس دارالطباعة شد و خود آثار ترجمه‌ای را نیز ویرایش می‌کرده است. ۳- بارون نرمان فرانسوی، آگاه در زمینه راه آهن و آشنا به فنون چاپ و نشر و روزنامه‌نگاری. ۴- مسیو اوانس خان که آشنا به زبان‌های فرانسوی، آلمانی و انگلیسی بوده و حدود ۹ کتاب ترجمه کرده است. ۵- ماردروس خان ارمنی که به زبان‌های ارمنی، فارسی، روسی و فرانسوی آشنا بوده و حدود ۹ کتاب ترجمه کرده است (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۲۷۲-۲۶۵). علاوه بر این افراد، کسان دیگری در این دوره در امر ترجمه مشغول بودند ولی از مترجمان درباری نبوده و بر اساس علاقه یا احساس نیاز جامعه و خارج از ایدئولوژی حاکم بر جامعه آگاهانه متون یا آثار متفاوتی را برای ترجمه انتخاب کردند.

۳.۵. مترجمان غیر دولتی

در عصر ناصری پدیده نوظهوری رخ داد و آن مترجمانی بودند که بدون حمایت دولت و یا خارج از سیاست دولتی قاجار ترجمه می‌کردند. زمینه جدی مشروطه خواهی و آزادی طلبی نیز در همین

عصر بوده است و با ترجمه پیوند نزدیکی داشته است. روشنفکران عصر ناصرالدین شاه خواهان تحول در اوضاع بودند و آرمان‌های آنها با مقاصد دولتی همخوانی نداشت. این تقابل فکری در آثار ترجمه شده توسط دیگر اندیشمندان قابل مشاهده است. همه آثار ترجمه شده آنها در چند نکته مشترکند:

- ۱- دارای قسمت‌های طنز و کنایه‌ای هستند که اشاره‌ای نقادانه به فرهنگ و رسم و رسوم بیهوده فارسی هستند.
- ۲- دارای قسمت‌هایی آگاهی دهنده نسبت به جامعه ایران هستند و مردم را برای سازگاری و ایجاد ساختارها و روش موجود در فرهنگ غرب تحریک می‌کنند.
- ۳- در محتوای این ترجمه مطالبی وجود دارد که هدف نویسنده از ذکر آنها منحرف کردن خواننده از عرف جامعه، یا متوجه نمودن مردم به عقیده خاص است.
- ۴- دارای قسمت‌هایی هستند که مردم را تشویق به ایجاد تغییرات اجتماعی می‌کنند.
- ۵- در این گونه آثار، نویسنده تلاش می‌کند مشکلات اجتماعی را که نیاز به توجه دارند، پررنگ کند (Abbasi, 2013: ۱۸-۱۹).

از جمله این مترجمان و برخی آثارشان می‌توان موارد زیر را نام برد:

- میرزا ملکم خان ارمنی: کتاب *در آزادی*، کتابچه *پولتیکای دولتی*؛
- میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی: *پند نامه قیصر روم*؛
- میرزا یوسف خان مستشار الدوله تبریزی: کتاب *یک کلمه*؛
- میرزا حبیب اصفهانی: *حاجی بابای اصفهانی*؛
- محمدطاهر قاجار: *سه تفنگدار*؛

- میرزا آقاخان کرمانی: *رساله هفتاد و دو ملت* (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۸-۲۷۹).

این دسته از ترجمه به سبب آزادی بیشتر مترجمان در انتخاب موضوع، نقش پررنگ‌تری در گسترش افکار اصلاح طلبی و نوگرایی در جامعه بر جای نهادند.

۴.۵. آثار ترجمه شده در دوره ناصری

زمینه ترجمه در این دوره پربار از عصر قاجار، متنوع تر و بیشتر از سایر دوره‌های این سلسله بوده است. برخی از این زمینه عبارتند از ترجمه: نمایشنامه، سفرنامه و سیاحتنامه، ترجمه منابع تاریخی، منابع فنی و علمی. همچنین ترجمه واژه نامه و روزنامه نیز رونق بیشتری گرفت.

نمایشنامه: ترجمه نمایشنامه از زمان مسافرت‌های ایرانیان به اروپا و آشنایی آنها با تماشاخانه شروع می‌شود. اما تأسیس تماشاخانه‌های کوچک در کنار دارالفنون و همکاری دارالفنون در ترجمه نمایشنامه، آغاز رسمی آشنایی با نمایش است. تأثیر ترجمه نمایشنامه‌ها در این دوره با ویژگی‌های ارتباطی رسانه نمایش به لحاظ انتقال سریع ایده‌ها و تأثیرگذاری کارآمد و گسترده اجتماعی دارای اهمیت بود. بنابراین موضوعات خاص در برخی نمایشنامه‌ها ترجمه شده را می‌توان بخشی از تاریخ آزادی خواهی و تاریخ اندیشه در پایان عصر قاجار دانست.

برای مثال *گزارش مردم‌گریز نوشته مولیر*، ترجمه منظوم میرزا حبیب اصفهانی است که اثری انتقادی از اوضاع اجتماعی-سیاسی است. مترجم ایرانی با استفاده از موقعیت‌هایی که نمایشنامه ایجاد می‌کند، زمینه متن اصلی را با وضعیت آشنای مخاطبان ایرانی سازگار می‌کند. ترجمه نمایشنامه مولیر در دوره‌ای از قاجار چنان اوج گرفت که آن دوره را دوره مولیر نامیده‌اند. یک علت انتخاب نمایشنامه مولیر برای ترجمه، انتقادی بودن آثار او و متناسب بودنشان با اوضاع اجتماعی-سیاسی ایران بوده است. از نمونه دیگر، *تمثیل عروس و داماد* اثر مولیر، ترجمه میرزا محمدجعفر قراچه داغی از ترکی استانبولی و *طیب/جباری* اثر مولیر، ترجمه میرزا علی اکبر خان مزین الدوله از فرانسوی است. نکته قابل تأمل در مورد زمینه‌های ترجمه و آثار انتخاب شده، آنست که توجه مترجمان ایرانی در انتخاب آثار خارجی بیشتر معطوف به آن دسته از نویسندگان خارجی بوده است که دیدگاه نقادانه‌ای در آثار خود داشته‌اند و از منتقدان و آزادی خواهان عصر خود بوده‌اند.

سفرنامه: سیر و سیاحت و کشفیات از زمینه‌هایی بود که بویژه در عصر ناصری توجه سران را جلب کرد. شناخت دنیای آن روز و اوضاع کشورها با استقبال روبرو بود و ترجمه آثار در این زمینه نیز رونق بیشتری یافت. از نمونه سفرنامه ترجمه شده می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- *سفرنامه/ادوارد شاطن*، ترجمه عبدالحسین پسر محمدتقی خان (۱۲۹۲ ق)؛

- *سفرنامه/اطراف عالم*، اثر دومن دوروین فرانسوی و ترجمه احمد مهندس از فرانسوی؛

- *سفرنامه مادام ژان دی لافوا*، ترجمه محمد حسن خان اعتماد السلطنه.

در این دوره، میرزا عیسی خان گروسی مترجم زبان فرانسه حدود ۱۶ سفرنامه ترجمه کرد. علی پسر رضای روزنامه نگار حدود ۱۴ سفرنامه از جمله *سفرنامه آفریقا*، *سفرنامه چین*، *تونس*، *یونان* و *آمریکای جنوبی* را ترجمه کرد.

منابع تاریخی: تاریخ نیز از دیگر مباحثی بوده که در این دوره کتاب زیادی از آن به فارسی

ترجمه شده است. ترجمه کتاب تاریخ، حجم قابل توجهی از ترجمه را در بر داشته است. این ترجمه از سویی به مقایسه جامعه ایران و حکمرانان با غرب می‌پرداخت و از سویی دیگر گذشته پرافتخار و رؤیای احیای سلطنت شاهنشاهی ایران باستان را می‌پروراند و سبب شکل‌گیری دیدگاه ناسیونالیستی همزمان با دیدگاه تجددگرایانه می‌شد.

برای نمونه تاریخ سلاطین روسیه اثر سیرقی سالدیف ترجمه میرزا محمود در ۱۳۰۰ ق. از زبان روسی و تاریخ ترکی (تاریخ عثمانی) اثر مصطفی افندی سلانیکی ترجمه حسن پسر علی در ۱۲۸۲ ق. از زبان ترکی استانبولی را می‌توان نام برد. در این دوره ایرانیان از طریق آثار و کتاب اروپاییان معاصر با گذشته آنها آشنا شدند و ۲۰ ترجمه از آثار اروپاییان درباره تاریخ غرب و سرگذشت پادشاهان آنها انجام شد. ناصرالدین شاه با هدف نمایش جلال و شکوه سلطنت، دستور ترجمه این آثار را داده بود. اما نتیجه معکوس داشت. زیرا خوانندگان با خواندن این آثار شاهان خود را با شاهان اروپایی مقایسه و در نتیجه فقر ایران را با رفاه اروپا مقایسه می‌کردند (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۳۰۹-۳۰۱) و در نتیجه زمینه گسترش نوگرایی و تجددخواهی به تدریج عمیق‌تر و گسترده‌تر گردید.

منابع علمی و فنی: پس از تأسیس دارالفنون شاگردان این مدرسه بیش از بقیه زمینه ترجمه به علم و فن جدید توجه داشتند. زیرا به انتقال علم و فن از راه ترجمه و اهمیت آن بر پیشرفت کشور پی برده بودند. برای نمونه می‌توان کتاب *اسرار وجود* (درباره زمین شناسی)، ترجمه علی بخش میرزای قاجار از فرانسوی در ۱۲۹۱ ق. و *ترکیب و نمو امراض دندان*، ترجمه علی پسر رضای روزنامه نگار در ۱۲۹۳ ق. از فرانسوی به فارسی را نام برد. در دوره ناصری چندین دستور زبان برای زبان خارجی بویژه زبان فرانسوی، راهنمای زبان آموزی برای آموختن و یادسپاری واژه و چند واژه نامه دو زبانه نیز تدوین شده است.

روزنامه: از نمونه روزنامه ترجمه‌ای «نشریه فرهنگ» است که دارای ترجمه‌های بسیاری بود. این نشریه زیر نظر سلطان مسعود میرزای قاجار (۱۳۳۶-۱۲۶۶ ق.) معروف به ظل السلطان پسر ناصرالدین شاه در اصفهان بود. او خود به زبان فرانسوی آشنا شده بود و چند مترجم نیز بکار گرفته بود. این نشریه نزدیک ۱۳ سال (۱۳۰۸-۱۲۹۶ ق.) تداوم داشت. مسعود میرزا به تاریخ و ادبیات علاقه داشته است. در این نشریه گذشته از مطالب تألیفی مطالبی از نشریه‌های فرهنگی انتخاب، ترجمه و چاپ شده است. شماری از نویسندگان و مترجمان شهرهای مختلف ایران و نویسندگان خارج از کشور با آن همکاری داشته‌اند. از جمله مترجمان دستگاه ظل السلطان، می‌توان محمدتقی کاشانی و میرزا محمود خان افشار را نام برد (همان: ۱۶-۳۱۲).

برخی از زمینه‌های ترجمه‌ای اشاره شده مانند موضوعات تاریخی و نمایشنامه‌ها به صورت مستقیم و سفرنامه‌ها و منابع علمی نیز به شکل ضمنی ذهن مخاطبان خاص و عام را هدف قرار داده و در انتقال و گسترش افکار، عقاید و ارزش‌های فرهنگ‌های مبدأ به فرهنگ و جامعه ایرانی تأثیر می‌گذاشتند و رواج افکار نوگرایی به تدریج از طبقه باسواد و روشنفکر به عامه مردم در حال گسترش بود.

۶. ترجمه در دوره مظفردالدین شاه (۲۴-۱۳۱۳ ق.)

در زمان مظفردالدین شاه دو نهاد مهم ترجمه در زمان پدرش (دارالترجمه ناصری و دارالفنون) رو به ضعف نهاد. نبود انگیزه برای ترجمه، کاهش حمایت‌های دربار و همچنین دگرگونی و جنبش در کشور بر روند ترجمه تأثیر گذاشت. مترجمانی که از حمایت مستقیم دولت برخوردار بودند، درآمد خود را از دست داده و مترجمانی با علایق شخصی در ترجمه، وارد روند ترجمه شدند. آنها گرایش سیاسی-اجتماعی خود را دنبال و به جز درآمد، انگیزه‌های دیگری هم داشتند. در این زمان مخاطبان ترجمه‌ها نیز تغییر نمودند. عصر مشروطه به مقتضای وضعیت جامعه، عصر رونق و توجه به رسانه‌های ارتباطی دیگری مانند روزنامه، مجله، شب‌نامه و همچنین زمان گفتگو و نشست‌ها هم اندیشی بود نه تألیف و ترجمه کتاب. چون سرعت تکثیر و انتقال پیام‌ها با کتاب و ترجمه کند بود؛ بنابراین تولید کتاب با نیازهای عصر جنبش و تحولات سریع تناسب نداشت و مسیر ترجمه به ناچار به سمت جنبش و تحول و ابزار متناسب با آن سوق یافت. با آغاز نخستین تحریک‌های مشروطه خواهی دو رسانه گروهی روزنامه و نمایش جایگاه خاصی پیدا کرد؛ بنابراین به تناسب کاهش در شمار کتاب‌ها و تغییر در محتوای آنها استفاده از دو رسانه روزنامه و نمایش افزایش یافت (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۲۰-۳۱۹).

۱.۶. تأسیس نهادهای مدنی در ترجمه

در دوره مظفردالدین شاه برخلاف دوره پیشین، بدون کمک دولت چند نهاد مدنی با همکاری مردم دگراندیش شکل گرفت. برخی از این نهادها عبارتند از:

۱- انجمن معارف: با هم‌اندیشی برخی شخصیت‌های فرهنگی و دولتمردان فرهنگ دوست در سال ۱۳۱۶ ق. شکل گرفت. هدف آن انتشار کتاب‌های تألیفی و ترجمه‌های سودمند و مورد علاقه خودشان برای جامعه بود.

۲- شرکت ملی طبع کتاب: نخست با نام شرکت ترجمه و طبع کتاب شروع بکار کرد که

نشان از اهمیت دادن آنها به موضوع ترجمه بود. هدف اصلی آنها آگاهی دادن به مردم از راه انتشار ترجمه و تألیف بود. در این شرکت محمد قزوینی و محمد علی فروغی هم ترجمه می‌کرده‌اند. تنوع موضوع ترجمه و کتاب‌های منتشره آنها نشان از توجه آنها به هدف «روشنگرانه» شان دارد. برخی از این ترجمه عبارتند از:

سفر هشتاد روز دور دنیا (علمی - تخیلی)، اثر ژول ورن، ترجمه محمد علی فروغی؛ نردبان خرد (فکری)؛ چرا؟ به / این جهت (علمی)، ترجمه مشترک محمد علی فروغی و کاظم خان؛ تاریخ مختصر اسکندر کبیر (تاریخی)؛ پلی در مبادی علوم طبیعی (علمی - نگرشی). از عنوان کتاب‌ها پیداست که مخاطبان کتاب‌ها متخصصان نبوده‌اند و تعداد متخصصان انگشت شمار بوده است. هدف ناشر، ترویج علم جدید و نگرش علمی در میان خوانندگان عمومی بوده است. اما مشکلات بازگشت سرمایه و نیز تحولات سیاسی - اجتماعی ناشی از انقلاب مشروطه و رکود اقتصادی بازار کار، مانع از تداوم فعالیت آنها شد و این سازمان با سابقه درخشانش در تاریخ نشر ایران پس از مدتی کوتاه تعطیل شد (همان: ۳۲۰).

۷. عصر مشروطه و ترجمه

پس از برقراری نظام مشروطه در ۱۳۲۴ ق. کشمکش سیاسی دوره حکومت محمد علی شاه و دوره استبداد صغیر با تنش اجتماعی، سرکشی، ناامنی و رکود اقتصادی در اکثر ولایات کشور همراه بود، بنابراین امکان حمایت دولتی از فعالیتهای فرهنگی و امکان اجرای فعالیت فرهنگی کاهش یافت. بررسی منابع کتاب‌شناسی هم نشان داده که در دوره سه ساله محمدعلی شاه فقط چند کتاب به فارسی ترجمه شده است. پس از قیام مشروطه خواهان و برکناری محمدعلی شاه و سلطنت پسرش احمد میرزا (۱۳۳۴-۱۳۲۷ ق) اگرچه وی در امور دخالتی نداشت، اما روند عمومی کشور، دشواری‌های اقتصادی، بروز جنگ جهانی اول، مداخلات نیروهای خارجی در ایران و شیوع بیماری موجب شد انگیزه و حمایت مالی برای حرکت فرهنگی فراهم نشود. آثار منتشره در این هفت سال اندک و تقریباً با همان گرایش پیش از مشروطه انتخاب شده است. بیشتر ترجمه این دوره موضوعات تاریخی و سفرنامه‌ای هستند که نشان از کاهش توان کشور در زمینه ترجمه است. نمونه این ترجمه عبارتند از: سرگذشت معشوقه نقاب آهن پوش (داستان)؛ دیار اشکبار (داستان)؛ سفرنامه شری؛ ناپلئون و اسلام (تاریخی) (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۳۴۲-۳۴۱).

نتیجه

روند ترجمه در ایران تاکنون سه دوره اصلی و چشمگیر را پشت سر نهاده است. نخستین نهضت در ترجمه مربوط به دوره ساسانیان می‌باشد که با تأسیس جندی شاپور رونق گرفت. در این دوره آثار زیادی در زمینه مختلف به پهلوی ترجمه شد. دومین نهضت در زمان عباسیان همزمان با تأسیس بیت‌الحکمه بود که موجب شکوفایی و گسترش در ترجمه شد. در این دوره با گرد هم آمدن مترجمانی از فرهنگ متفاوت، میراث فرهنگی مراکز علمی مهم آن زمان به جهان اسلام انتقال داده شد. سومین نهضت ترجمه در ایران، در پی اوضاع سیاسی کشور در دوره قاجار آغاز شد. گستردگی روابط خارجی و ورود ایران در عرصه روابط پیچیده جهانی در دوره قاجار سبب توجه اصلاح‌گران ایرانی به لزوم تحول در زمینه سیاسی، اجتماعی و علمی شد. در راستای همین دیدگاه، ترجمه از متون و کتاب‌های خارجی به فارسی آغاز گردید. هدف از ترجمه جبران عقب ماندگی نظامی، اجتماعی، فرهنگی و آموزشی ایران نسبت به غرب بود.

شرایط تاریخی قرن نوزدهم زمان شکل‌گیری انقلاب‌ها در کشورهای اروپایی بود و تحولات اجتماعی مدرن از راه ترجمه به ایران انتقال یافت و مردم بتدریج با آن تحولات آشنا شدند. تجار یا اندیشمندانی که به علل گوناگون با جوامع اروپایی در ارتباط بودند و با ساختار سیاسی و اجتماعی آنها آشنایی داشتند، کوشیدند تا جنبه گوناگون تغییرات فکری و اجتماعی غرب را در قالب ترجمه به جامعه ایران انتقال دهند.

تغییرات ناشی از ترجمه در دوره فتحعلی شاه و محمد شاه ساختاری نبود و ابتدا فقط سبب تغییر در افکار و دیدگاه سران و افراد تحصیل کرده در جامعه شد. به عبارت دیگر تحت تأثیر ارتباطات بین‌المللی در ابتدا برخی نگرش‌ها، ارزش و ایده اجتماعی- فرهنگی مدرن از کشورهای مانند فرانسه و انگلیس که قبلاً انقلاب را تجربه کرده بودند از طریق ترجمه وارد شد و سبب گردید برخی ارزش‌ها و سنن گذشته در ایران کم رنگ گردید و در ادامه روند نوگرایی در جامعه به تدریج به سمت تغییر و جنبش رفت و انقلاب مشروطه را در پی داشت. هر چند تغییرات ناشی از نوگرایی در ادامه حکومت قاجار با فراز و فرود بسیار روبرو شد، اما سرانجام تغییرات و برنامه اصلاحی و ترقی خواهانه بر مخالفان و مقاومت‌های موجود فایق آمد.

ترجمه ابتدا به عنوان روشی جهت کسب تکنولوژی مدرن از غرب در راستای جلوگیری از عقب ماندگی کشور و یافتن راهی برای افزایش توان نظامی کشور انتخاب شد و با گسترش آن و همزمان شدن با استبداد در داخل به سوی موضوعات دیگر و با هدف آگاهی بخشی به مردم و با

دید انتقادی گسترش یافت. نکته قابل توجه در خصوص موضوع ترجمه و آثار انتخاب شده آن است که توجه مترجمان ایرانی در انتخاب آثار خارجی بیشتر معطوف به آن دسته از نویسندگان خارجی بوده است که دیدگاه‌های نقادانه‌ای نسبت به حکومت و جامعه در آثار خود داشته‌اند و از منتقدان و آزادی خواهان عصر خود بوده‌اند. آثار ترجمه شده این دوره در تقابل با ارزش حاکم دارای ویژگی خاصی هستند: برای مثال: به برخی جنبه فرهنگی و رسم و رسومات داخلی به دیده انتقادی می‌نگرند؛ برخی جنبه فرهنگی و ارزش‌های غربی را با دید مثبت رواج می‌دهند؛ در محتوای آثار ترجمه شده به نوعی مشکلات اجتماعی پررنگ‌تر انعکاس داده شده و مردم را به ایجاد تغییرات ساختاری تشویق و آنها را مؤثر در سرنوشت خود معرفی می‌کنند.

به طور کلی در دوره قاجار با گسترش ترجمه آثار میان ایران و اروپا، مقایسه دقیق‌تری از وضعیت ایران نسبت به سایر کشورها صورت گرفت و این موضوع سبب آگاهی از عقب‌ماندگی کشور، دلایل نواقص موجود و تلاش برای برطرف کردن آنها شد. با گسترش امر ترجمه و فعالیت مترجمان غیردولتی رواج تفکر انتقادی در ایران بیشتر و آشکارتر شد و تغییراتی در نگرش و انتظارات قشر تحصیل کرده، سران قاجار و سپس مردم را به دنبال داشت.

در دوره ناصرالدین شاه و سپس مظفرالدین شاه با افزایش مسافرت خارجی و افزایش ترجمه آثار اجتماعی و سیاسی از زبان اروپایی مثل فرانسوی و انگلیسی انتقادها از حکومت آشکارتر و در آستانه مشروطیت، انتقاد بارزترین ویژگی نثر فارسی و آثار ترجمه‌ای شد. رویکرد انتقادی با انتخاب آگاهانه موضوع تاریخی، سیاسی و یا با ترجمه آثار نویسندگانی منتقد همچون مولیر به صورت گسترده‌ای از آثار ترجمه‌ای به انواع آثار فارسی راه یافت.

نکته دیگر آنکه ترجمه کتاب تاریخ حجم قابل توجهی از ترجمه‌های عصر قاجار را در بر داشته است. این ترجمه از سویی به مقایسه جامعه ایران با غرب می‌پرداخت و از سویی دیگر گذشته پر افتخار و رؤیای احیای سلطنت شاهنشاهی ایران باستان را می‌پروراند و سبب شکل گیری دیدگاه ناسیونالیستی همزمان با دیدگاه تجددگرایانه می‌شد. برخی از زمینه‌های ترجمه‌ای اشاره شده مانند موضوعات تاریخی و نمایشنامه به صورت مستقیم و سفرنامه و منابع علمی نیز به شکل ضمنی بر دیدگاه خوانندگان - با انتقال و گسترش افکار، عقاید و ارزش فرهنگ مبدأ به فرهنگ و جامعه ایرانی - تأثیر می‌گذاشتند. بنابراین رواج افکار نوگرایی به تدریج از طبقات بالادست جامعه به عامه مردم در حال گسترش بود.

به عقیده نگارنده، بر اساس یافته این مقاله ترجمه را می‌توان یکی از کنش اجتماعی عصر

قاجار به شمار آورد. زیرا ترجمه از جمله عوامل بسیار مؤثری بود که به تدریج شرایط و زمینه فکری و روحی مردم ایران عصر قاجار را دگرگون نمود و آرام آرام کشور را به سوی اصلاح‌گرایی و انقلاب مشروطه هدایت کرد. موضوع ترجمه و محتوای اجتماعی و انتقادی آثار ترجمه شده به خوبی تأثیر ترجمه بر شکل‌گیری نهضت مشروطه را ثابت می‌کند. به عبارتی ترجمه، فعالیت عاملین اجتماعی بود که در شکل قابل محسوس جنبش مشروطه ظاهر گردید و حرکت کشور را به سوی نوگرایی و اصلاح‌طلبی تشدید نمود. مترجمان و روشنفکران به عنوان عاملین تغییر، ایده‌ها و ارزش‌های جدید را در قالب کتب ترجمه وارد نمودند و تغییرات ساختاری را رقم زدند.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۱)، **ایران بین دو انقلاب**، ج ۱۹، ترجمه: احمد گل محمدی، محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۹۰)، «تاریخ نشر کتاب در ایران: ترجمه‌های قاجاری و دقت در ترجمه»، بخارا، شماره ۸۰.
- _____ (۱۳۹۴)، **تاریخ ترجمه در ایران**، تهران: انتشارات ققنوس.
- احمدزاده، محمد امیر (۱۳۹۳)، «نقش ترجمه آثار جدید در شکل‌گیری فرآیند نوگرایی در ایران دوره قاجار»، پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال چهارم، شماره ۲۲.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۳)، **المآثر و الآثار**، به کوشش: ایرج افشار، ج ۱، تهران: اساطیر.
- _____ (۱۳۷۷)، **روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه**، به کوشش: ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- اکبری، محمد علی (۱۳۸۴)، **پیشگامان اندیشه جدید در ایران: عصر روشنگری ایران**، تهران: موسسه تحقیقات و علوم انسانی.
- پرتوی مقدم، عباس (۱۳۸۶)، «تأملی در تحولات تاریخ‌نگاری عصر قاجار و عوامل آن تا پیش از انقلاب مشروطه»، پیک نور، سال هفتم، شماره ۲.
- حسین طلائی، پرویز؛ لیلیان نجفیان رضوی (۱۳۹۰)، «علل‌گرایی به ترجمه کتاب تاریخی در عصر قاجار»، پژوهش نامه انتقادی، شماره ۲۲.
- دسترنجی، حکیمه (۱۳۸۵)، «اعتمادالسلطنه و تأثیر او در تاریخ معاصر ایران»، نامه انجمن، شماره ۲۸.
- روشه، گی (۱۳۸۹)، **تغییرات اجتماعی**، ج ۲۱، ترجمه: منصور وثوقی، تهران: نشر نی.
- سخنور، جلال (۱۳۷۱)، «نگاهی به ترجمه در ایران معاصر»، ادبستان، شماره ۳۶.
- کیانفر، جمشید (۱۳۷۵)، **ترجمه گذرگاه انتقال فرهنگ غرب به ایران**، در: رویارویی فرهنگی ایران و غرب در دوره معاصر، تهران: سروش.
- محیط طباطبایی، سید محمد (۱۳۴۶)، «سیر ترجمه در ایران»، ارمان، دوره سی و شش، شماره ۵ و ۶.

- ناجی نصرآبادی، محسن (۱۳۸۰) «سیر ترجمه در ایران و معرفی کتاب»، فهرست کتاب فارسی شده چاپی، آینه پژوهش، شماره ۶۸.
- نوایی، داود (۱۳۶۳)، تاریخچه ترجمه فرانسه به فارسی در ایران از آغاز تا کنون، کرمان: مؤلف.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۶۹)، ایران و جهان: از قاجاریه تا پایان عهد ناصری، ج ۲، تهران: هما.

- House, J. (2009), **Translation**, Oxford and New York, Oxford University Press.
- Lowrenz, J. H. (1974), *Modernization and Political Change in Nineteenth Century in Iran: The Role of Amir kabir*, Princeton, Princeton University.
- Salehi, Mohammad, (2012), **Reflections on Culture, Language and Translation**, Journal of Academic and Applied Studies, Vol. 2(5), (pp. 76-85),
- Salmani, Bahloul: Sabah Abbasi, (2013), **The Impact of Translation in Emerging Iran's Political-Religious Intellectual Discourses and Socio-Cultural Changes**, The Journal of Applied and Linguistics and Discourse Analysis (JALDA), Volume 1, Available at: jalda.azarunir.ac.ir